

*І. Г. Яненко,
д. е. н., доцент кафедри економіки підприємства та землеустрою,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили*

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ІННОВАЦІЇ В УПРАВЛІННІ РЕГІОНАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ ЕКОНОМІКИ

*I. G. Ianenkov,
doctor of economic sciences, associate professor of department of economy of enterprises and land use,
Petro Mohyla Black Sea State University*

ORGANIZATIONAL INNOVATIONS ARE IN MANAGEMENT REGIONAL DEVELOPMENT OF ECONOMY

Визначено та проаналізовано організаційні інновації на регіональному рівні. Розроблено рекомендації стосовно регіональної інноваційної політики та організації регіонального розвитку економіки.

There are organizational innovations defined and analysed at regional level. Recommendations are developed in relation to a regional innovative policy and organization of regional development of economy.

Ключові слова: організаційні інновації, управління, регіональний розвиток, інноваційна політика, інноваційний розвиток.

Key words: organizational innovations, management, regional development, innovative policy, innovative development.

ВСТУП

Серед причин посилення уваги до регіонального розвитку в умовах глобалізації економіки слід визначити такі: співвідношення між глобальним і локальним у національній політиці посилює вимоги до високої організації локальних систем; успіх державної економічної політики багато в чому залежить від того, наскільки нові знання формуються в залежності від характеру задач при реалізації планів економічного розвитку регіону і наскільки тісно взаємодіють місцеві еліти для обміну знаннями. Отже, спроможність країни до забезпечення її регіонів необхідною інформацією, знаннями, створення мереж обміну знаннями та технологіями, їх розповсюдження та ефективного використання стають основними факторами стимулювання регіонального розвитку і вимагають упровадження організаційних інновацій. На жаль, країни, що розвиваються, і країни з перехідною економікою, до яких належить і Україна, ідеологічно й політично ще не готові скористатися перевагами та потенційними вигодами, які надає суспільство нового типу.

Аналіз появи організаційних інновацій під впливом депресії був здійснений К. Фріменом [1]. Він зазначав, що організаційні інновації створюють умови для зміни технологічної структури економіки, готуючи ґрунт для технологічних інновацій.

На жаль, як у науково-практичних розробках [2—4], так і у вітчизняній статистиці більша увага надається технологічним інноваціям (продуктовим та процесовим), що, звичайно, є важливо з точки зору оцінки їх впливу на економічний розвиток, в основі якого інноваційний фактор. Проте, на нашу думку, ігнорування ролі та значення інновацій організаційного характеру, особливо в умовах модернізації економіки, де зміни стосуються усієї організаційної системи, гальмує процес інноваційного розвитку.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою даної статті є розробка рекомендацій для управління регіональним розвитком економіки на основі системного аналізу організаційних інновацій. Основні

методи дослідження: узагальнення, порівняння, синтез, аналіз, індукція, дедукція.

Аналіз сучасних публікацій у сфері теорії та практики організації управління дозволяє погодитися з деякими авторами, що в таких роботах вкрай мало приділяють уваги філософії господарства [5], сучасній економічній теорії [6; 7], соціології, права [8], теорії систем [9]. Не враховуються концепції основоположників системи управління якістю (Е. Демінга, Дж. Джурана, К. Ішикави, Г. Тагучі та ін.) [10]. Кожна з економічних наук розвивається самостійно й розглядає проблеми організації діяльності з власних позицій або на певному рівні управління економікою [11]. Тому так складно на практиці виробити стратегію узгодженої поведінки всіх рівнів управління національним господарством.

РЕЗУЛЬТАТИ

Узагальнення результатів наявної незначної кількості досліджень, де розглядаються організаційні інновації (в основному на прикладі мікрорівня) [12—14], дозволяє дати таке визначення: організаційні інновації — це реалізовані нові методи ведення бізнесу, організації робочих місць, зовнішніх зв'язків, спрямовані на підвищення ефективності діяльності суб'єкта господарювання шляхом зниження адміністративних і транзакційних витрат, зростання задоволеності працівників організацією робочих місць, одержання доступу до ринку активів.

Організаційні інновації на рівні органів місцевого самоврядування — це цілеспрямовані нововведення, що реалізовані в основних функціях управління муніципальною системою (ресурсами й життєдіяльністю людей), які призведуть до відновлення всіх її підсистем і появи нової системи з високими (заданими) вихідними результатами. До них можна віднести такі: стандарти результативності надання бюджетних послуг, створення нових освітніх, культурних програм, створення нового інвестиційного механізму, нових методів аналізу та ін.; створення нових умов кредитування, методів бюджетного вирівнювання, розробка концепцій і обґрунтування програм соціально-економічного розвитку, розробка нових технологій прийняття управлінських рішень і т. ін., проведення нової кадрової політики, розробка діючих нормативних актів за допомогою сучасних технологій керування, що відповідають потенціалу розвитку території, які використовують керівники у своїй діяльності з підвищення якості життя населення на території муніципального утворення.

Безперечно, в умовах непередбачуваності дії економічних агентів на ринку, саме організаційні інновації серед інших типів нововведень здатні акцентувати увагу на виборі правильних засобів та методів організацій-

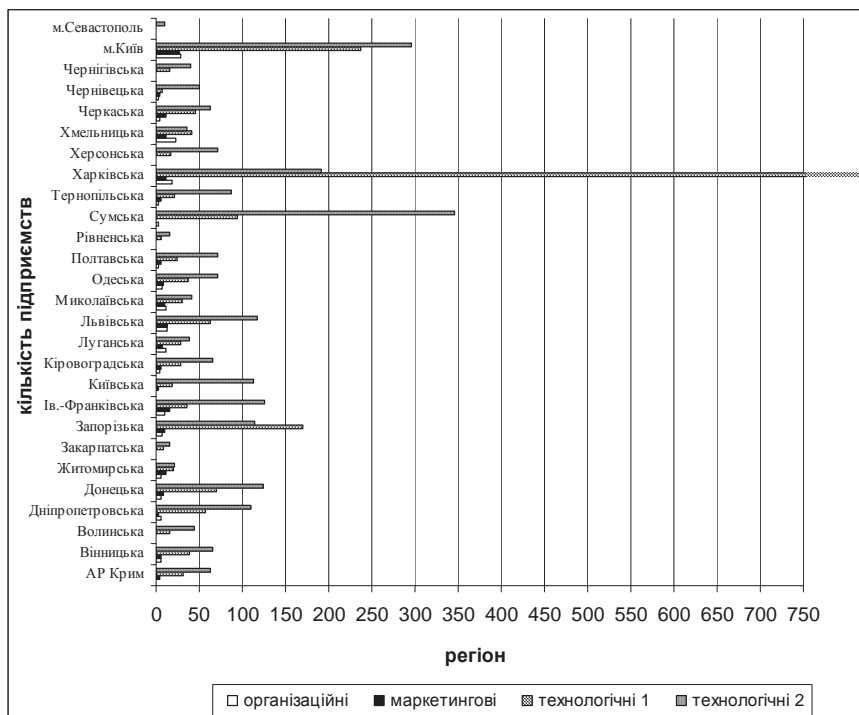

Рис. 1. Кількість підприємств, що упроваджували організаційні, маркетингові та технологічні інновації в розрізі регіонів у 2010 р.

Джерело: складено та побудовано автором за даними: Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2011 році: стат. зб. / Державна служба статистики України. — К., 2012. — С. 210.

ної поведінки на усіх рівнях системи господарювання. Стосовно української дійсності метою реалізації системи управління організаційними інноваціями є запуск процесів, що сприяють змінам внутрішньовиробничих процесів, спрямованих на підвищення ефективності та якості діяльності, і знаходженню рішень наявних проблем із залученням інтелектуального ресурсу персоналу. Способами оновлення та нарощування необхідного для цього інтелектуального ресурсу можуть бути: по-перше, зовнішні джерела, до яких належать різні курси перепідготовки, тренінги тощо (у цьому випадку можна говорити про навчання); по-друге, співробітники можуть самі сформулювати проблеми, що виникають по ходу роботи, та самостійно шукати шляхи їх вирішення (самонавчання та самоорганізація).

Не отримує поки що позитивного результату намагання топ-менеджерів компаній перевести вже існуючий на підприємствах підрозділ у носія інновацій. Тому доречно буде впровадження такої організаційної форми діяльності, як створення бригадного чи творчого колективу як важливого елементу організації процесу оновлення продукції і технологій на підприємстві, оскільки саме труднощі створення нового у сполученні зі зростаючою складністю техніки та технології передбачає колективний метод роботи. Створення такого підрозділу відповідає світовій практиці внутрішньофірмового підприємництва. Такий спосіб організації інноваційної діяльності дозволить наблизити науково-дослідницький пошук до можливостей виробництва за запитом кінцевого споживача і залучити висококваліфіковані наукові кадри.

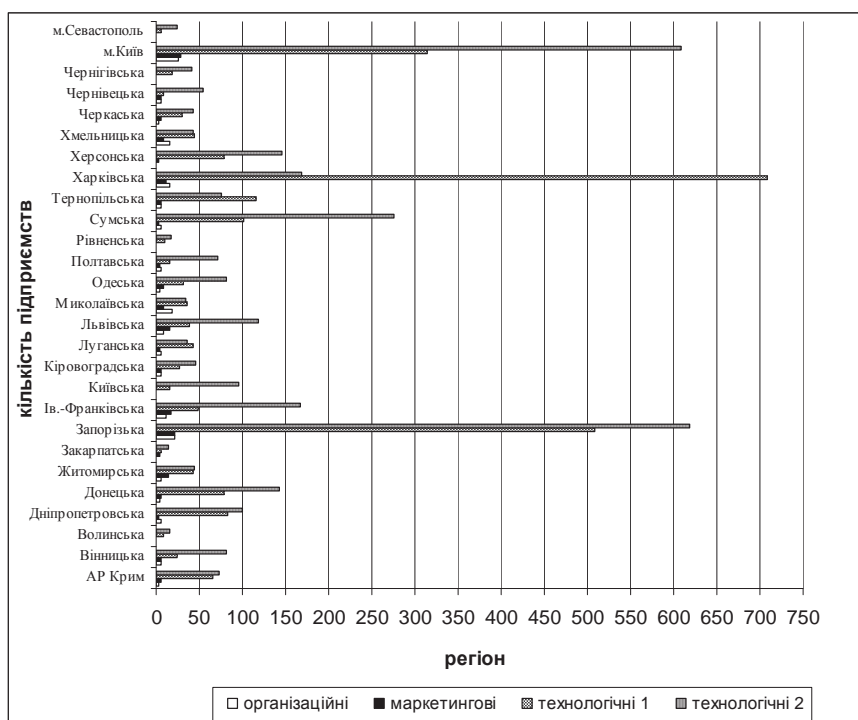

Рис. 2. Кількість підприємств, що впроваджували організаційні, маркетингові та технологічні інновації в розрізі регіонів у 2011 р.

Джерело: складено та побудовано автором за даними: Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2011 році: стат. зб. / Державна служба статистики України. — К., 2012. — С. 210.

Слід зазначити, що в Україні на рівні Держкомстату організаційні інновації (на відміну від технологічних) почали розраховувати лише з 2008 року. Згідно з наведеним методологічним поясненням до технологічних інновацій Державна служба статистики України відносить: впровадження технологічних процесів та освоєння нових видів продукції. Оскільки ці дані подаються окремо за кількістю підприємств, вони не дозволяють отримати інформацію про загальний обсяг технологічних інновацій (адже одне і те саме підприємство може одночасно впроваджувати технологічні процеси та освоювати нові види продукції). Тому у проведеному нами порівнянні (рис. 1 та рис. 2) технологічні інновації подані також окремо за відповідними процесами: 1 — впровадження технологічних процесів, 2 — освоєння видів продукції. Як бачимо, у

розрізі регіонів за 2010 та 2011 роки спостерігається майже рівномірний низький рівень впровадження організаційних інновацій по всій Україні за винятком м. Києва (відповідно 28 і 25 підприємств), де зосереджена третина усього науково-технологічного потенціалу країни.

Проте в Києві у 2008 році їх кількість становила 52 підприємства, а у 2009 році — була знижена до 46. У 2010 та 2011 роках у порівнянні з 2009 роком показники щодо кількості підприємств, що впроваджували організаційні інновації в розрізі регіонів були ще нижчими (рис. 2). Однак у 2011 році окремі регіони показали як значне зростання (Запорізька, Миколаївська області), так і різке зниження (Луганська, Хмельницька області) впровадження цих інновацій. Щоправда на фоні технологічних інновацій, всі інші виглядають майже непомітними. Це означає, що в країні поки що відсутнє розуміння важливості та першочерговості здійснення організаційних нововведень. Хоча наукою доведено, що впровадження нових

технологічних процесів у старі організаційні системи не може дати належної ефективності.

З наведених вище рисунків можна визначити п'ятірку регіонів-лідерів за кількістю підприємств, які впроваджували різні види інновацій. Так, у 2010 році це Харківська, Сумська, Запорізька, Івано-Франківська області та м. Київ. У 2011 році Івано-Франківська область поступилася лідерськими позиціями на користь Донецькій та Херсонській областям, які мають майже однакові результати.

Для з'ясування впливу фінансового ресурсу на впровадження інновацій у регіонах ми проаналізували витрати за напрямками інноваційної діяльності (табл. 1—2) і виокремили п'ять найбільш активних областей України за загальним обсягом цих витрат. Як видно з таблиць 1—2, тут є інші лідери, на відміну

Таблиця 1. Найбільш активні регіони України за обсягом витрат за напрямками інноваційної діяльності в 2007 році

Регіон	Усього		У тому числі на									
			внутрішні НДР		зовнішні НДР		придбання машин, обладнання та програмного забезпечення		інші зовнішні знання		інші	
	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%
Україна	10850898	100	793550,5	7,3	192890,8	1,8	7471149,8	68,8	328421,6	3,0	2064885,2	19,0
Донецька	2639912,1	100	83630,4	3,2	77201,9	2,9	2148992,9	81,4	237190,2	8,9	92896,7	3,5
м. Київ	1666020,9	100	192149	11,5	29097,6	1,7	536217,7	32,2	22275,9	1,	886280,7	53,2
Луганська	1343373,5	100	10233,1	0,8	9169,9	0,7	1278324,5	95,2	3159,5	0,2	42486,5	3,1
Дніпропетровська	1179598,7	100	56724,7	4,8	14371,9	1,2	610699,8	51,8	8153,5	0,7	489648,8	41,5
Одеська	741152,6	100	5265,8	0,7	476,7	0,1	704365,2	95,0	104,6	0,01	30940,3	4,2

Джерело: розраховано за даними: Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. / Держстат України. — К., 2008. — С. 192.

Таблиця 2. Найбільш активні регіони України за обсягом витрат за напрямками інноваційної діяльності в 2011 році

Регіон	У тому числі на											
	Усього		внутрішні НДР		зовнішні НДР		придбання машин, обладнання та програмного забезпечення		інші зовнішні знання		інші	
	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%
Україна	14333891,9	100	833285,7	5,8	246631,0	1,7	10489087,2	73,2	324701,6	2,3	2440186,4	17,0
Донецька	2391255,6	100	103470,0	4,3	54139,8	2,3	1984318,1	83,0	16687,4	0,7	232640,3	9,7
Дніпропетровська	950523,2	100	72460,6	7,6	48565,9	5,1	529772,9	55,7	2972,9	0,3	296750,9	31,2
Хмельницька	898520,2	100	—	—	—	—	93741,2	10,4	—	—	804779,0	89,6
Харківська	805957,9	100	84678,1	10,5	9059,5	1,1	669874,2	83,1	12250,5	1,5	30095,6	3,7
Запорізька	800427,2	100	55376,0	6,9	21648,6	2,7	417987,4	52,2	252330,0	31,5	53085,2	6,6

Джерело: складено за даними: Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. / Державна служба статистики України. — К., 2012. — С. 188.

від тих, які впроваджували інновації. Можна припустити, що після вкладення коштів має пройти певний час до впровадження інновацій. Але якщо подивитись на витрати 2007 року, наприклад, по Одеській області (табл. 1), 95% яких припадає на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення, і порівняти з кількістю підприємств цієї області, які впроваджували інновації у 2008—2009 роках (табл. 3), то можна зробити висновок, що фінансовий ресурс не завжди є визначальним для впровадження нововведень. Крім того, майже у всіх наведених ре-

гіонів переважна частка витрат припадає саме на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення. На нашу думку, це і є головною причиною низького рівня впровадження організаційних та маркетингових інновацій і переважання технологічних в нашій країні.

Маркетинг і до цього часу залишається складною, трудомісткою і коштовною сферою бізнесу. У нашій країні до цього додаються специфічні проблеми: 1) дотепер не склалося системи, альтернативної радянській розподільній системі, тому що нестабільність еко-

Таблиця 3. Кількість підприємств, що упроваджували організаційні, маркетингові та технологічні інновації в розрізі регіонів у 2008—2009 рр.

Регіон	2008 рік				2009 рік			
	Організаційні	Маркетингові	Технологічні 1	Технологічні 2	Організаційні	Маркетингові	Технологічні 1	Технологічні 2
АР Крим	8	5	121	121	7	10	47	46
Вінницька	14	7	149	149	12	8	69	82
Волинська	2	2	26	26	1	1	9	31
Дніпропетровська	16	10	194	194	14	7	50	104
Донецька	17	21	264	264	14	22	74	132
Житомирська	10	10	54	54	7	8	18	16
Закарпатська	0	3	35	35	2	5	9	11
Запорізька	7	9	405	405	7	9	134	132
Ів.-Франківська	20	18	91	91	11	18	34	299
Київська	9	10	156	156	8	9	29	75
Кіровоградська	8	6	94	94	8	7	26	69
Луганська	14	8	96	96	7	5	14	31
Львівська	16	14	192	192	13	13	56	152
Миколаївська	8	13	46	46	7	13	29	44
Одеська	7	7	83	83	7	12	26	46
Полтавська	7	9	116	116	6	6	28	114
Рівненська	1	2	36	36	1	3	8	22
Сумська	12	11	246	246	15	9	78	256
Тернопільська	3	3	119	119	5	7	9	73
Харківська	13	17	262	262	17	20	760	197
Херсонська	6	5	156	156	1	2	18	112
Хмельницька	1	2	24	24	4	5	14	14
Черкаська	7	13	80	80	3	7	20	41
Чернівецька	6	8	90	90	7	8	11	100
Чернігівська	5	4	92	92	4	2	29	46
м.Київ	52	40	858	858	46	35	289	426
м.Севастополь	0	0	8	8	0	0	5	14

Джерело: складено автором за даними: Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2009 році: стат. зб. / Державний комітет статистики України. — К., 2010. — С. 215—230.

номічної ситуації поки не сприяє залученню професіоналів до цієї сфери, що змушує МП самим вести планування і дослідження ринку; 2) більшість МП, в основному, створює тільки елементи, вузли або частину технологій, що повинні входити до складу більш складних пристроїв або технологічних комплексів. Однак саме цим МП доводиться самим розробляти цілі і стратегії зростання для продуктів, планування і дослідження ринку і т. ін., бо великі підприємства, для яких призначена продукція МП, нединамічні або не підготовлені для нововведень.

Технологічні інновації вимагають від системи певної адаптації, що проявляється у формуванні певних організаційних структур, спроможних забезпечити процес створення та реалізації цих інновацій. Більше того, як стверджують російські експерти, "інноваційний процес не обмежується тільки сферою технології, але й включає інституціональні, організаційні й управлінські інновації. Ці знання практично не можуть бути вбудовані в наявні традиційні концепції, інколи навіть просто не вписуються у їхні рамки, бо являють собою нематеріальні активи суб'єктів, зайнятих у конкретній галузі" [15].

Система управління науково-інноваційною сферою регіону являє собою сукупність органів державного й регіонального управління, що чинить погоджений вплив на суб'єкти науково-інноваційної діяльності. Зміст системи керування визначається характером організаційно-економічних відносин у науково-інноваційній сфері. У цьому контексті до основних факторів, що можуть впливати на здійснення організаційних змін на регіональному рівні можна віднести такі:

- регіоналізм як широкий спектр політичних, економічних, культурних процесів у регіоні, що проявляються в децентралізації влади й керування, зміцненні економічної самостійності, збереженні й розвитку культурних і етнічних традицій, в урахуванні на державному рівні потреб та інтересів регіонів;

- розвиток системи місцевого самоврядування, у тому числі складання місцевого бюджету за рахунок власних джерел його поповнення;

- наявність законодавчого органу, що приймає нормативні акти місцевого значення в рамках своєї компетенції для рішення актуальних регіональних проблем самостійно господарюючими суб'єктами й у науково-інноваційній сфері;

- підвищення відповідальності регіональної влади за стан і розвиток у регіоні науково-інноваційного потенціалу, формування й функціонування регіональної інноваційної системи;

- демократизація організації наукової діяльності, реалізована системою суспільних наукових організацій;

- функціонування в науково-інноваційній сфері регіону самостійно господарюючих суб'єктів різних форм власності, незалежних від центральної, відомчої та регіональної влади, що визначає широке використання економічних методів керування;

- розвиток науково-інноваційної сфери регіону як підсистеми науково-інноваційної сфери країни і як підсистеми соціально-економічної сфери регіону, розвиток регіональної інноваційної системи як підсистеми національної інноваційної системи.

В умовах ринку залишається вкрай важливою функція регіонального управління з боку держави, що полягає: в організації та здійсненні стратегічного планування, розробці та реалізації заходів державної регіональної політики, методичному забезпеченні регіонального управління і місцевого самоврядування, розвитку міжрегіональної кооперації та обміну і т. ін. Ефективність регіонального управління потребує впорядкування і поглиблення нормативно-правової бази, удосконалення адміністративно-територіального устрою, функціональної структуризації місцевого самоврядування. Необхідно створити структуру, що виконує аналітичну функцію вироблення заходів для реалізації промислової політики та її стратегічних напрямів, розробку разом з підприємствами програм їхнього реформування і фінансового оздоровлення, здійснення контролю за їх виконанням. Пропонована нами структура повинна функціонувати в складі органу управління промисловістю кожного регіону [16].

В організаційному контексті регіональна інноваційна політика повинна бути представлена у вигляді програми, що вміщує такі розділи.

- 1) аналіз стану науково-інноваційної сфери з метою виявлення рівня й ступеня використання інноваційного потенціалу; перспективності й напрямів інноваційної діяльності, її масштабу й впливу на конкурентоспроможність продукції регіону; структурних та інституціональних змін; умов підвищення інноваційної активності.

- 2) цілі й пріоритети розвитку науково-інноваційної діяльності в регіоні. Система й структура цілей повинна бути розроблена на основі таких принципів:

- регіональні цілі повинні впливати із загальної концепції науково-технологічного розвитку країни й не суперечити стратегічним державним цілям;

- регіональні цілі повинні бути сформульовані з урахуванням специфіки й потреб регіону;

- цілі регіональної програми повинні виходити не з наявності ресурсів і можливостей, а навпаки, ресурсна програма має формуватися з установлених цілей;

- конкретна розробка структури цілей і загалом цільової програми повинна здійснюватися на рівні сучасних методик із широким використанням незалежних експертів і системи експертних оцінок; міжнародного науково-технологічного співробітництва; державних програм прискорення науково-технологічного прогресу; регіональної (муніципальної) політики розвитку науково-технологічного потенціалу; окремих промислових підприємств і наукових установ державної й муніципальної форм власності; окремих приватизаційних промислових і науково-технологічних фірм; стосовно конкретних наукових колективів (груп) і окремих учених, що самостійно вирішують пріоритетні науково-технічні завдання.

Ще один важливий організаційний момент: пріоритети регіональної інноваційної політики потрібно орієнтувати на деконцентрацію наукового потенціалу, поворот його до необхідних потреб комплексного розвитку й самозабезпечення регіонів, формування мережі технополісів і кластерів. Україна не може зали-

шатися осторонь від світового науково-технологічного прогресу. Необхідно активно включатися у світове наукове співтовариство й світовий технологічний ринок, знаходити в ньому ніші й освоювати їх, змінювати пріоритети й специфіку зовнішньоекономічних зв'язків, переносючи поступово центр ваги з паливно-сировинних на високотехнологічні ринки. Особливо важливо сформувати цивілізований інноваційний мотиваційний механізм економічної підтримки інноваційної активності;

3) розробка шляхів і засобів досягнення цілей диференціюється залежно від рівня й масштабу інноваційної сфери в даному регіоні. До них належать: структурні й інституціональні зміни в науковій сфері, розвиток регіональної інноваційної інфраструктури (інноваційних фондів і банків, венчурних фірм, науково-технологічних парків і бізнес-інкубаторів);

4) види забезпечення розробки регіональної інноваційної політики — це організаційне, інформаційне, правове, кадрове, соціально-психологічне (у тому числі мотиваційне) забезпечення інноваційної діяльності.

ВИСНОВКИ

Узагальнення викладеного матеріалу дозволяє констатувати необхідність посилення уваги усіх рівнів управління економічною системою до процесу упровадження організаційних інновацій, оскільки саме відсутність сучасних методів організації інноваційної діяльності, адекватних викликам зовнішнього середовища організаційних структур, організаційних навичок в інноваційній сфері, на наше переконання, негативно впливає на динаміку реалізації державної інноваційної політики і таким чином гальмує інноваційний розвиток економіки. Реалізація запропонованих рекомендацій щодо інноваційного розвитку економіки регіону дозволить досягнути таких організаційно-управлінських результатів: створення саморегулюючої цілісної регіональної інноваційної системи; вироблення системи управління інноваційними процесами, яка максимально пристосована до конкретних умов та завдань; формування якісно нової територіальної організації промислового виробництва і його управління; вироблення системи оцінки ефективності діяльності інноваційної системи та її структурних одиниць.

Для активізації роботи в даному напрямі найбільш сприятливі умови, на наш погляд, можуть виникнути при реалізації організаційного ресурсу державного регулювання, що дозволить створити в країні адекватну світовим тенденціям і національним науковим, технологічним і освітнім традиціям регіональну інноваційну систему.

Література:

1. Freeman C. Long Waves in the World Economy. — London: Pinter Publishers, 1984. — 248 p.
2. Дяченко М.І. Процесні та продуктові інновації в умовах економіки знань [Електронний ресурс] / М.І. Дяченко / Сайт віртуальної спільноти молодих вчених-економістів. — Режим доступу: <http://economica.org.ua/2011/procesni-ta-produktovi-innovaci%20d1%97-vumovax-ekonomiki-znan>
3. Баранов О.Г. Інноваційні теорії: представники і проблеми структуризації / О.Г. Баранов // Історія народного господарства та економічної думки України. — 2009. — Вип. 42. — С. 45—56.
4. Будкін В. Інноваційна модель розвитку національних економік / В. Будкін // Економіка України. — 2010. — № 6. — С. 67—78.
5. Тутов Л. Проблема управления в философии хозяйства / Л. Тутов // Вопросы экономики. — 2003. — № 8. — С. 117—131.
6. Каткало В.С. Взаимодействие теории фирмы и теории стратегического управления: на пути к "стратегической теории фирмы" / В.С. Каткало // Экономическая наука современной России. — 2004. — № 4. — С. 83—94.
7. Марченко О.С. Економічний та правовий підходи до інноваційної діяльності: досвід порівняльного аналізу / О.С. Марченко // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. — Серія: Економічна теорія та право / редкол. А.П. Гетьман та ін. — Харків: Право, 2011. — № 2 (5). — С. 157—168.
8. Павленко І.А. Організаційно-правові аспекти формування законодавства у сфері інноваційного підприємництва // Збірник наукових праць "Торгівля, комерція, підприємництво". — Випуск 11. — Львів: Львівська комерційна академія, 2010. — С. 267—273.
9. Яковлев А.І. Економічна сутність та методичні основи визначення рівня потенціалу виробничої системи / А.І. Яковлев // Маркетинг. Менеджмент. Інновації / за ред. С.М. Ілляшенка. — Суми: ТОВ ТД "Папірус", 2010. — С. 186—194.
10. Неделько І.Г. Менеджмент якості: Навчальний посібник / За ред. Г.Л. Норд. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. — 208 с.
11. Яковлев А.І. Аналіз стану інноваційної діяльності у Харківському регіоні / А.І. Яковлев // Наука та наукознавство. — № 2 (68). — К.: ЦДНТПІН ім. Г.М. Доброва, 2010. — С. 62—67.
12. Лесников И.Н. Организационные инновации в системе управления человеческим капиталом предприятия / И.Н. Лесников // Вестник экономической интеграции. — 2010. — № 6. — С. 25—30.
13. Бившев Р.О. Стратегічне планування інноваційної діяльності промислового підприємства / Р.О. Бившев // Прометей. — 2007. — Вип. 3. — С. 214—218.
14. Ганущак Л.М. Шляхи використання зарубіжного досвіду управління інноваційним потенціалом підприємств в Україні / Л.М. Ганущак // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 4. — С. 135.
15. Клуб инновационного развития Института философии РАН. Методологические аспекты инновационного развития России: Проектно-аналитическая записка по итогам работы КИР за 2009 год [Електронний ресурс] / отв. ред. В.Е. Лепский / Сайт С.П. Курдюмова "Синергетика". — Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru/lepскиi.pdf>
16. Яненко І.Г. Організаційно-управлінські ресурси інноваційного розвитку економіки: методологія та практика: монографія / І.Г. Яненко. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. — 380 с.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2013 р.